

Κεφάλαιο 40

Ενδεικτικοί διδακτικοί στόχοι

- Να διακρίνουν οι μαθητές τις επιμέρους αρετές των Αθηναίων που γίνονται αντικείμενο επαίνου στο έργο του Περικλή, όπως:
 - α. Η αγάπη τους για τις τέχνες και τα γράμματα, η εργατικότητα και ολιγάρεκέα τους.
 - β. Το δημοκρατικό τους ήθος.
 - γ. Η ανδρεία και η σωφροσύνη τους.
 - δ. Η ανιδιοτελής συμπαράσταση σε όσους έχουν ανάγκη.
- Να ασκηθούν στην αναγνώριση των εκφραστικών μέσων βραχυλογίας και αντιθέσεων επισημαίνοντάς τα στο κείμενο.

1. Ερμηνευτικές ερωτήσεις

1.1. Ερωτήσεις ανοικτού τύπου (ανάπτυξης και σύντομης απάντησης)

1. «Φιλοκαλοῦμεν τε γάρ μετ' εὐτελείας καί φιλοσοφοῦμεν ἄνευ μαλακίας»: Να αναλύσετε το περιεχόμενο του αποσπάσματος.¹
2. Μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι η αναφορά του Περικλή στην τάση των Αθηναίων προς το «φιλοσοφείν» γίνεται για να αποτελέσει στοιχείο σύγκρισης με τη Σπάρτη; Να αιτιολογήσετε την άποψή σας.²
3. Ποια ήταν η αντίληψη των Αθηναίων για τη φτώχεια και τον πλούτο;
4. Πώς αντιμετώπιζαν κατά την αρχαιότητα τη χειρωνακτική εργασία και ποια είναι η γνώμη του Περικλή γι' αυτήν;
5. Ποια είναι η άποψη που επικρατούσε στην αρχαία Αθήνα για τον «απολιτικό» άνθρωπο;³
6. Να αναφέρετε τους λόγους που καθιστούν απαραίτητη τη συμμετοχή του πολίτη στις δημόσιες υποθέσεις.
7. Να συγκρίνετε τη στάση του Αθηναίου και του Σπαρτιάτη πολίτη απέναντι στις δημόσιες υποθέσεις.
8. Πώς περιγράφει ο Περικλής τις δημοκρατικές διαδικασίες με τις οποίες οι Αθηναίοι έπαιρναν αποφάσεις;⁴

9. Γιατί οι Αθηναίοι αποφασίζουν «ὀρθῶς» για τα πράγματα της πόλης;
10. «οὐ τοὺς λόγους τοῖς ἔργοις βλάβην ἡγούμενοι»: Γιατί οι «λόγοι» εδώ δε βρίσκονται σε αντίθεση με τα «ἔργα», όπως σε άλλα σημεία του Επιταφίου;⁵
11. Να αναλύσετε το γνωμολογικό περιεχόμενο της φράσης «ὃ τοῖς ἄλλοις ἀμαθία μὲν θράσος, λογισμὸς δὲ ὄκνον φέρει».
12. Πώς ορίζεται η ανδρεία στο απόσπασμα: «κράτιστοι δ' ἄν τὴν ψυχὴν δικαίως κριθεῖεν οἱ τὰ τε δεινὰ καὶ ἡδέα σαφέστατα γινώσκοντες καὶ διὰ ταῦτα μὴ ἀποτρεπόμενοι ἐκ τῶν κινδύνων»;
13. Ποια είναι η έννοια της «ἀρετῆς» στη φράση «καὶ τὰ ἐς ἀρετὴν ἐνηντιώμεθα τοῖς πολλοῖς»;
14. Πώς δικαιολογεί ο Περικλής την άποψη ότι εκείνος που ευεργετεί βρίσκεται σε πλεονεκτικότερη θέση από εκείνον που ευεργετείται;
15. Να επισημάνετε τα σημεία του κειμένου στα οποία ο Περικλής κάνει λόγο για τη μοναδικότητα των Αθηναίων.
16. Ποιες αρετές των Αθηναίων αναφέρει ο Περικλής στο κεφάλαιο 40;
17. Να επισημάνετε τα σημεία στα οποία ο Περικλής συγκρίνει την Αθήνα με τη Σπάρτη.
18. «Καὶ μόνοι οὐ τοῦ ξυμφέροντος μᾶλλον λογισμῶ ἢ τῆς ἐλευθερίας τῶ πιστῶ ἀδεῶς τινα ὀφελοῦμεν»: Να αναλύσετε το περιεχόμενο του αποσπάσματος.
19. Από όσα αναφέρει ο Περικλής μπορούμε να υποθέσουμε ότι οι Αθηναίοι κατά τις ευεργεσίες τους στους συμμάχους παρέκαμπταν παντελώς το συμφέρον τους;
20. Να γράψετε τρεις αντιθέσεις από το κεφάλαιο 40 και να εκτιμήσετε τις εντυπώσεις που επιθυμεί να προκαλέσει ο ρήτορας με τη χρήση των αντιθετικών σχημάτων.

1.2. Συνδυασμός ερωτήσεων σύντομης απάντησης και ελεύθερης ανάπτυξης

1. Αφού επισημάνετε το σημείο στο οποίο ο Περικλής αναφέρεται στις ενασχολήσεις του Αθηναίου με τις ιδιωτικές και με τις δημόσιες υποθέσεις, να αναφερθείτε:
 - α) στο είδος του πολιτεύματος που διασφαλίζει αυτή τη δράση των πολιτών.

- β) στη μορφή εκπαίδευσης που πρέπει να παρέχεται στον πολίτη, ώστε να ανταποκριθεί στις δραστηριότητες αυτές.
 - γ) στην επίδραση που ασκεί σε όλους τους τομείς της ζωής η πολυμερής ενασχόληση.
 - δ) στα αποτελέσματα που επιφέρει η έλλειψη ενδιαφέροντος για τις δημόσιες υποθέσεις.
2. α) Τα ιστορικά γεγονότα επιβεβαιώνουν τον ισχυρισμό του Περικλή ότι η Αθήνα ενδιαφερόταν για την ελευθερία των ελληνικών πόλεων;
- β) Να αιτιολογήσετε την άποψή σας.
3. α) Ισχύει και για τους φτωχούς της σύγχρονης εποχής η άποψη του Θουκυδίδη, σύμφωνα με την οποία είναι ντροπή να μην καταβάλλει κάποιος προσπάθειες, για να νικήσει τη φτώχεια του;
- β) Να αιτιολογήσετε τη γνώμη σας.

2. Λεξιλογικές - Σημασιολογικές ασκήσεις

1. Στον παρακάτω πίνακα:

- α) Στη στήλη Β να γράψετε τα αντίστοιχα ρήματα της αρχαίας ελληνικής που παράγονται από τα ουσιαστικά της στήλης Α.
- β) Στη στήλη Γ να γράψετε αντίστοιχες λέξεις της νέας ελληνικής που παράγονται από τα ρήματα της στήλης Β.

Α	Β	Γ
κόμπος		
ὄκνος		
θάρσος		
χάρις		
αἴσχος		
κίνδυνος		
λόγος		
πένης		

2. Στον παρακάτω πίνακα:

α) Στη στήλη Β να γράψετε τη λέξη ή τις λέξεις από τις οποίες παράγονται τα παρασύνθετα ρήματα της στήλης Α.

β) Στη στήλη Γ να γράψετε αντίστοιχα για κάθε ρήμα της στήλης Α μία παράγωγη λέξη.

A	B	Γ
φιλοκαλέω-ῶ		
φιλοσοφέω-ῶ		
ὁμολογέω-ῶ		
ἐπιχειρέω-ῶ		

3. Να συνδέσετε τα ρήματα της στήλης Α με τα συνώνυμά τους στη στήλη Β.

A	B
πένομαι	διανοοῦμαι, μνημονεύω
ὀφείλω	συμφωνῶ, ὁμονοῶ, ὁμοφρονῶ
ἐνθυμοῦμαι	βοηθῶ, ἐπικουρῶ, ὀνίνημι, λυσιτελῶ
ὁμολογῶ	ἀπορῶ, δυστυχῶ, ἐνδέομαι
γιγνώσκω	διατηρῶ, διαφυλάττω
ἐναντιοῦμαι	ὀφλισκάνω
ὠφελῶ	ἀντιτάττομαι, ἀνθίσταμαι
σώζω	οἶδα, γνωρίζω, ἐπαῖω, ἐπίσταμαι

4. Να γράψετε τη σημασία των παρακάτω περιφράσεων:

εὖ λέγω	
ὀρθῶς λέγω	
κακῶς λέγω	
εὖ ἀκούω	
καλῶς ἀκούω	
ἄμεινον ἀκούω	
κακῶς ἀκούω	
εὖ πράττω	
κακῶς πράττω	
εὖ ποιῶ	
καλῶς ποιῶ	
κακῶς ποιῶ	
εὖ δρῶ	
κακῶς δρῶ	
εὖ πάσχω	
κακῶς πάσχω	

3. Εργασίες για το σπίτι

1. Να εντοπίσετε και να αναλύσετε τα στοιχεία του κειμένου που εξακολουθούν να αποτελούν ιδιότητες του πολιτισμένου ανθρώπου και στην εποχή μας.
2. Τα επιχειρήματα που χρησιμοποιεί ο ρήτορας πείθουν για τη μοναδικότητα της αθηναϊκής δημοκρατίας ή παρατηρείται σε αυτά κάποια έπαρση και τάση εξιδανίκευσης; Να αιτιολογήσετε την άποψή σας.
3. «μόνοι ἡμεῖς, τόν μηδέν μετέχοντα τῶν πολιτικῶν οὐκ ἀπράγμονα, ἀλλ' ἀχρεῖον νομίζομεν»: Να σχολιάσετε τη φράση με τα δεδομένα της τότε και της σύγχρονης εποχής.⁶
4. Να συσχετίσετε την ομηρική αντίληψη, σύμφωνα με την οποία ο γενναίος άνδρας πρέπει να ξέρει να μιλά στη συγκέντρωση και να πολεμά στη μάχη (Ιλιάδα, I, 443) με την άποψη που διατυπώνει ο Περικλής στο κεφάλαιο 42 για τη σχέση «λόγου - έργου».
5. Ο ρήτορας αναφέρει δύο ιδιότητες των συμπολιτών του, την αγάπη τους στην καλλιτεχνία και την αγάπη τους στα γράμματα. Πιστεύετε πως οι ιδιότητες αυτές είναι το ίδιο σημαντικές στην εποχή μας; Να αιτιολογήσετε την απάντησή σας.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

¹ Τα ρήματα «φιλοκαλῶ» και «φιλοσοφῶ» χρησιμοποιούνται εδώ το πρώτο με την έννοια της αγάπης προς το ωραίο και το δεύτερο με την έννοια της αγάπης προς τη σοφία. Για να κατανοηθεί όμως το περιεχόμενο του αποσπάσματος, πρέπει να προσέξουμε και τους δύο εμπρόθετους προσδιορισμούς που τα συνοδεύουν «μετ' εὐτελείας - ἄνευ μαλακίας». Με αυτούς το νόημα συμπληρώνεται: Αγαπούμε το ωραίο, το καλό, χωρίς να ξοδεύουμε και αγαπούμε τη σοφία, χωρίς να γινόμαστε μαλθακοί. Η άποψη που θέλει τη φιλοκαλία του Αθηναίου να περιορίζεται σε απόλαυση απλώς του ωραίου χωρίς έξοδα δε φαίνεται να αποδίδει την πραγματικότητα. Γιατί ο Περικλής εδώ δεν εννοεί κάτι παρόμοιο. Τονίζει την αγάπη των Αθηναίων προς την καλλιτεχνική δημιουργία με τις δαπάνες που σε καμιά περίπτωση δε φτάνουν την πολυτέλεια. Όσο για την αγάπη του Αθηναίου προς τη φιλοσοφία, ο Περικλής την αφήνει απροσδιόριστη. Με τον όρο φιλοσοφία θα εννοήσουμε τη βαθύτερη εξέταση των πραγμάτων ή θα της προσδώσουμε μια γενικότερη έννοια, της προσπάθειας δηλαδή να ερμηνεύσουμε, να κατανοήσουμε τα προβλήματα της ζωής και του κόσμου, να διατυπώσουμε και να ανταλλάξουμε απόψεις επί σημαντικών θεωρητικών ζητημάτων; (Βλ. και Σ. Γκίκα, ό.π., σσ. 80-81).

Μπορούμε βεβαίως να υποστηρίξουμε ότι μεταξύ του «φιλοκαλοῦμεν» και του «φιλοσοφοῦμεν» ενυπάρχει μια αντίθεση. Το «καλό» και το «σοφό», η τέχνη και η επιστήμη αντιτίθενται το ένα στο άλλο. Ο Πλάτων στην «Πολιτεία» θα υπογραμμίσει ότι «παλαιά τις διαφορά φιλοσοφία τε και ποιητική» (10, 607 b). «Ο Πυθαγόρας, ο Ηράκλειτος, ο Ξενοφάνης αρνιούνται την αξία του Ομήρου και του Ησιόδου. Τα χτυπήματα δεν έλειψαν και από το άλλο μέρος. Και ο πόλεμος αυτός της θεωρητικής σοφίας με την τέχνη, ποια έχει τη δύναμη να μορφώσει σωστά τον άνθρωπο, είναι στην εποχή ακριβώς του Θουκυδίδη ξεχωριστά ζήτημα» (βλ. Ι. Θ. Κακριδή, ό.π., σ. 48 και J. Finley, ό.π., σσ. 152-153).

² Κατά την άποψη πολλών, οι Σπαρτιάτες αντιμετώπιζαν τη φιλοσοφία ως ενασχόληση που δεν προσιδιάζει στους άνδρες, γιατί στερεί από αυτούς το χρόνο που πρέπει να διαθέσουν για τη σωματική τους άσκηση με αποτέλεσμα να γίνονται μαλθακοί. Ο Πλούταρχος επισημαίνει ότι «γράμματα (Λακεδαιμόνιοι) ἔνεκα τῆς χρείας ἐμάνθανον τῶν δέ ἄλλων παιδευμάτων ξηνηλασίαν ἐποιούντο οὐ μᾶλλον ἀνθρώπων ἢ λόγων· ἢ δέ παιδεία ἦν αὐτοῖς πρὸς τό ἄρχεσθαι καλῶς καὶ καρτερεῖν πονοῦντα καὶ μαχόμενον νικᾶν ἢ ἀποθνήσκειν» (Λακεδ. Ἐπιτηδ. 4, σ. 237, α). Επομένως θα μπορούσαμε να παραλληλίσουμε εδώ από τη μια την άποψη των Λακεδαιμονίων ότι τα γράμματα στρέφουν προς την τρυφιλότητα και

από την άλλη την τάση των Αθηναίων να αφιερώνουν αρκετό χρόνο για τη διεξαγωγή συζητήσεων επί θεμάτων της ιδιωτικής και δημόσιας ζωής. (Βλ. και Γ. Ζηκίδου, ό.π., σ. 93). Ο παραλληλισμός αυτός εξασθενεί, αν εκλάβουμε ως ισχυρή την εκδοχή του Πλάτωνα ο οποίος στον Πρωταγόρα αναφέρει ότι οι «Λακεδαιμόνιοι πρὸς φιλοσοφίαν καὶ λόγους ἄριστα πεπαίδευνται» (342 d) και ότι «τό λακωνίζειν πολύ μᾶλλον ἐστὶν φιλοσοφεῖν ἢ φιλογυμναστεῖν» (342 e) (Σ. Γκίκας, ό.π., σ. 81).

³ Στην Αρχαία Αθήνα κυριαρχεί η αντίληψη ότι ο παθητικοποιημένος πολίτης, ο αδιάφορος για τις δημόσιες υποθέσεις είναι επικίνδυνος. Η απραγμοσύνη, το «ἀπραγμόνως ζῆν» δεν έχει θέση στην αθηναϊκή πολιτεία. Ο πολίτης μπορεί και καταβάλλεται κάθε προσπάθεια, για να ζει «ἀνεμιένως» αλλά σε καμιά περίπτωση «ἀπραγμόνως». Μπορεί ο Ἀμφίων στην Ἀντιόπη του Ευριπίδη να μιλά επαινετικά για εκείνον που παραμένει «ἀπράγμων», αλλά αυτό δεν ισχύει ήδη από την εποχή του Σόλωνα. Ο Ἀμφίων θα πει: «ὄστις δέ πράσσει πολλά μὴ πράσσειν χρεῶν, / μῶρος, παρὸν ζῆν ἠδέως ἀπράγμονα». Ο Σόλων όμως αργότερα θα αντιτείνει «ἄτιμον εἶναι τὸν ἐν στάσει μηδετέρας μερίδος γενόμενον» (Πλουτ. Σόλ. 20). Διαπιστώνουμε δηλαδή ότι σύμφωνα με το νόμο του Σόλωνα κάθε πολίτης έπρεπε υποχρεωτικῶς να ενταχθεῖ σε κάποιο από τα πολιτικά κόμματα, διαφορετικά έχανε τα πολιτικά του δικαιώματα. Η ρύθμιση αυτή του Σόλωνα εξακολούθησε να βρίσκεται σε ισχύ και θα χρησιμοποιηθεῖ εδώ από τον Περικλή, σε μια κρίσιμη χρονική περίοδο, για να πείσει τους συμπολίτες του να εκδηλώσουν εμπράκτως το ενδιαφέρον τους για τις κοινές υποθέσεις. Άλλωστε τώρα η στιγμή είναι κατάλληλη, για να παρουσιάσει τις πολιτικές του απόψεις για τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις του πολίτη έναντι της πατρίδας. Έχουμε με άλλα λόγια εδώ προδιατύπωση της αριστοτελικής θέσης, σύμφωνα με την οποία ο άνθρωπος είναι «φύσει πολιτικόν ζῶον» (Πολιτεία, Α', 1253 α) και δεν είναι δυνατόν να ζήσει εκτός κοινωνίας παρά μόνο αν είναι «θηρίον ἢ θεός» (Πολιτεία, Α', 1253 β). (Σχετικές παρατηρήσεις βλ. και Ι. Μπάρμπα, ό.π., σ. 156).

⁴ Η σχετική αναφορά γίνεται στο απόσπασμα «καὶ οἱ αὐτοὶ ἦτοι κρίνομέν γε ἢ ἐνθυμούμεθα ὀρθῶς τὰ πράγματα». Δηλαδή οι Αθηναῖοι αντιμετώπιζαν τα πολιτικά πράγματα με βάση «τό κρίνειν» και το «ἐνθυμείσθαι». Έκριναν οι ίδιοι τις θέσεις που διατύπωνε η βουλή για κάθε θέμα της ιδιωτικής και της δημόσιας ζωής ή παίρνοντας οι ίδιοι το λόγο στις συνεδριάσεις της εκκλησίας του δήμου εξέφραζαν τις απόψεις τους για τα θέματα αυτά και πρότειναν τις, κατά τη γνώμη τους, ενδεικνυόμενες λύσεις. Βεβαίως και εδώ υπαινίσσεται τους Σπαρτιάτες στην εκκλησία των οποίων καμιά κρίση δεν ήταν επιτρεπτή, αλλά

μόνο επί των προτάσεων της γερουσίας «ἔκρινον βοῆ καὶ οὐχὶ ψήφω» (Γ. Ζηκί-
δου, *ό.π.*, σ. 94).

⁵ «Έργο και λόγος, που στην ιδιωτική ζωή του Αθηναίου παρουσιάστηκαν να κρατούν ιδιαίτερη το καθένα περιοχή, στη δημόσια πάνε μαζί» (Ι. Θ. Κακριδής, *ό.π.*, σ. 53). Πράγματι, η κριτική δεν αντιμετωπίζεται στην Αθήνα ως στοιχείο που μπορεί να προκαλέσει βλάβη στα έργα. Αντίθετα, βλάβη αποτελεί «τό μή προδιδαχθῆναι», η μη ενημέρωση, η μη κατάλληλη δηλαδή προετοιμασία προκειμένου να αντιμετωπιστούν όσο γίνεται καλύτερα τα «ἔργα» στα οποία προτίθενται να προχωρήσουν. Η επισήμανση αυτή από τον ρήτορα μας βοηθά να διαμορφώσουμε πληρέστερη εικόνα για την περικλεική δημοκρατία και τον τρόπο με τον οποίο λειτουργούσαν οι θεσμοί της. Αυτή η δημοκρατία λοιπόν του συνδυασμού «λόγου» και «ἔργου» αναγάγει τον πολίτη σε περιόπτη θέση και τον θεωρεί αποκλειστικό παράγοντα στη λήψη αποφάσεων. Η αντιμετώπιση που επιφυλάσσει στους πολίτες της έχει ως επακόλουθο να αποκτά αυτός ιδιαίτερες ιδιότητες με προεξάρχουσα την τόλμη που επιδεικνύουν, όταν πρόκειται να επιχειρήσουν κάτι. Οι ιδιότητες αυτές δε χαρακτηρίζουν όσους δεν καταφέρνουν να συνδυάσουν την τόλμη με τον υπολογισμό σε μια επιχείρηση. Σε αυτούς η άγνοια των κινδύνων που πρόκειται να αντιμετωπίσουν τους οδηγεί στην ασυλλόγιστη ορμή (*θράσος*) και όχι στην τόλμη. (Βλ. Γεράσιμου Δ. Καψάλη, *ό.π.*, σσ. 55-56 και J. Finley, *ό.π.*, σσ. 153-154). Για τη σημασία του λόγου στην αθηναϊκή πολιτεία βλ. J. Romilly, *Γιατί η Ελλάδα*, *ό.π.*, σσ. 104-110.

⁶ «Για τον Αθηναίο πολίτη εκείνης της εποχής η συμμετοχή του στην πολιτική ζωή και η πολιτική δραστηριότητα σήμαινε την ικανοποίηση του βαθύτατου αισθήματός του να είναι άνθρωπος και μέλος ενεργό μιας κοινότητας, την πλήρωση του ανθρώπινου Είναι, της ανθρώπινης υπόστασής του, τη βεβαίωση της ύπαρξής του, αλλά και την πραγμάτωση της αρετής του στα όρια της πόλεως. Δεν ήταν τόσο η επιθυμία να προβληθεί ο πολίτης της Αθήνας όσο η καταξίωσή του απέναντι στον ίδιο τον εαυτό του, η πνευματική του χειραφέτηση και η ολοκλήρωση της κοινωνικής και πολιτικής του παρουσίας μέσα στην πόλη...» (Β. Κύρκος, *Αρχαίος Ελληνικός διαφωτισμός και σοφιστική*, Αθήνα 1992, σσ. 164-165).